

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

УДК 94(477)“1930/1936”

Микола ГОРОХ
(Чернігів)

Грошові знаки Торгсину та їх обіг (на прикладі Чернігівської обласної контори)

Маловідомою сторінкою української історії 1930-х років і до сьогодні залишається “Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР” (скорочено – Торгсин). За короткий час свого існування (липень 1930 р. – лютий 1936 р.) [1] вона міцно вкарбувалася в пам’ять звичайних людей. Організація, що виникла в умовах гострого дефіциту продовольчих і промислових товарів, не випадково свого розквіту досягла в часи Голодомору 1932–1933 років. Саме в крамницях Торгсину, починаючи з другої половини 1931 р., радянські громадяни отримали можливість купувати хліб, борошно й інші продукти в обмін на золоті чи срібні монети, побутові вироби (обручки, сережки, натільні хрести), іноземну валюту і коштовне каміння.

Загальний історіографічний доробок з даної проблематики нараховує одну монографію та кілька десятків статей. Авторами більшості робіт з історії Всесоюзного об’єднання, Всеукраїнської контори й окремих обласних контор є російські дослідники О. Осокіна [2], І. Павлова [3], В. Толмацький [4], О. Савінов [5], а також вітчизняні – В. Марочко [6], О. Мельничук [7], В. Даниленко [8]. В першу чергу вони намагаються схарактеризувати основні напрями роботи об’єднання, визначити його роль і місце в системі мобілізації валютних цінностей державою. Натомість дослідженню окремих аспектів функціонування об’єднання, зокрема, обігу грошових знаків системи, в наукових доробках вчених приділено недостатньо уваги. Так, О. Денісов [9] детально описує два випуски товарних ордерів “Торгсин”, перераховує їх номінали, аналізує відмінності та широко ілюструє свою роботу. На етапах видозміни форми грошових знаків об’єднання зупиняються Р. Ніколаєв і Д. Грозний [10]. Проте, повної картини стосовно запровадження та використання грошових знаків Торгсину вони не дають.

Дана стаття присвячена паперовим грошовим знакам Торгсину й обґрунтовується необхідністю поповнення ними музейних колекцій. Особлива увага звертається на їхній вид, форму, номінал, а також практичне використання в межах Чернігівської обласної контори Торгсину. Дослідження ґрунтується на документах Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори Всесоюзного об'єднання "Торгсин", Міністерства державного контролю, що зберігаються в архівних установах Києва, Чернігова та Ніжина. Територіальні межі переважно обмежені кордонами Чернігівської області на момент її створення у жовтні 1932 р., а хронологічні рамки – часом існування системи.

В обмін на здані цінності покупець у Торгсині одержував короткострокові паперові зобов'язання, які ходили лише в межах торгової мережі об'єднання, а також на "чорному" ринку. Спочатку в якості платіжних засобів використовувалися квитанції Держбанку про переказ чи розмін валюти, чеки іноземних банків тощо. Лише напри-

Рис. 1. Товарний ордер "Торгсин" першого випуску номіналом 10 коп. (фото з сайту: <http://www.fox-notes.ru>)

кінці 1931 р. з'явилися бони чи товарні ордери "Торгсин" (скорочено – ТОТ) [11]. Саме вони використовувалися у крамницях об'єднання в Чернігові, Ромнах, Конотопі та Ніжині, які почали працювати ще до створення Чернігівської обласної контори.

Типографське оформлення ТОТ'ів було єдиним на всій території СРСР. Всього випускалося 11 номіналів – на суму в 1, 3, 5, 10, 20, 50 копійок і 1, 3, 5, 10, 25 рублів. Окрім номіналу, на кожному товарному ордері зображували факсимільні підписи голови та члена Правління об'єднання, ставили печатку з назвою міста, в якому власник міг його використати, а на звороті розміщували правила користування. Держзнак здійснив два випуски товарних ордерів "Торгсин". Перший випуск друкувався до кінця 1932 р. на папері з водяними знаками (рис. 1). Бони з копійковим номіналом випускалися без нумерації з однолітерною серією (наприклад "А"), а в рублях – з однолітерною серією та шестизначною нумерацією (наприклад "А000000"). Розмір купюру номіналом від 1 до 5 коп. становив 75×55 мм. Стосовно решти точні дані відсутні.

Товарні ордери "Торгсин" другого випуску друкувалися на папері без водяних знаків з кінця 1932 р. до липня 1933 р. (рис. 2). ТОТ'и номіналом в копійках випускалися без нумерації з двохлітерною серією (наприклад "АА"), а в рублях – з двохлітерною серією та семизначною нумерацією (наприклад "АА0000000"). Купюри різних номіналів відрізнялися одна від одної. Так, розмір ТОТ'ів вартістю від 1 до 50 коп. становив 80×50 мм, від 1 до 5 руб. – 110×65 мм, а від 10 до 25 руб. – 120×70 мм [12].

Повернути назад здані цінності в обмін на невикористані бони було неможливо. Це ж стосувалося й відновлення втрачених ТОТ'ів. Об'єднання не приймало заяв про їхню втрату, натомість спекулятивний перепродаж бон суворо карався. Будь-які грошові виплати за невикористаними ТОТ'ами відбувалися виключно радянськими знаками, що не задовольняло покупців. Відзначимо, що ряд філій Торгсину в Чернігівській області, які працювали на незакінченій звітності, не використовували ТОТ'и у своєму обігу. Вони практикували продаж товарів за наявну валюту, квитанції на скуповування золотого та срібного брухту, а також “заборні” книжкові перекази [13]. Товарним ордером “Торгсин” не вдалося стати універсальним і довгостроковим платіжним засобом у крамницях системи, адже вони не мали достатнього захисту від підробок.

У квітні – травні 1933 р. у торгових пунктах об'єднання та місцевих періодичних виданнях з'явилися об'яви про припинення прийому ТОТ'ів і перехід на розрахункові

Рис. 2. Товарний ордер “Торгсин” другого випуску номіналом 1 руб. (фото з сайту: <http://www.russian-money.ru>)

“заборні”) книжки [14]. Подібне оголошення зустрічаємо, наприклад, на сторінках роменської газети “За більшовицький колгосп” (рис. 4). Спочатку планувалося здійснити це до 15 червня 1933 р. [15], але згодом строки посунули на місяць пізніше [16]. Видача бон припинялася одразу після того, як до крамниці надходила достатня кількість книжок нового зразка. З цього моменту до каси отоварювання прикріплювали касира, який займався переоформлення документів і видачею книжок [17].

Як і товарні ордери “Торгсин”, розрахункові книжки виготовлялися Держзнаком за спеціальним замовленням та формою В/О “Торгсин”. Головною їхньою відмінністю стали окремі купюрні талони певної вартості, які відрізалися під час придбання товару [18]. Процедуру отримання книжки можна описати наступним чином. Покупець приносив до пункту скуповування цінності. Перевіривши їхню справжність і визначивши вартість, оцінювач-приймальник виписував квитанцію особливого зразка у трьох екземплярах. Одну квитанцію він залишав у себе, а дві інші – передавав на перевірку контролеру. Здавач отримував “собачку”, номер якої проставлявся на квитанції. Далі контролер перевіряв правильність проведених приймальником розрахунків і записував номер квитанції та зазначену в ній суму до спеціальної книги. Через кожні 10–15 хвилин занесені до цієї книги квитанції передавалися до “столу видачі” на чолі з касиром. Останній на початку робочого дня отримував від старшого касира чисті бланки нових розрахункових книжок, а в кінці – повертав невикористані [19]. Керівників крамниць зобов'язували створювати на місцях належні умови для роботи касового апарату – забезпечувати приміщення світлом, канцелярським приладдям, промокальним папером, но-

жиццями [20], а також боротися з крадіжками, втратами книжок, організовуючи не менше одного разу на місяць раптові ревізії. За результатами перевірок склалися відповідні акти, а на винних накладали покарання від догани до звільнення [21]. З червня 1933 р. В/О “Торгсин” почав преміювати касових працівників, які допомагали викривати маніпуляції з книжками та виявляли спроби їхньої підробки. За кожний виявлений випадок об’єднання виплачувало своїм працівникам заохочення у вигляді премії [22]. Попри всі ці заходи кількість порушень не зменшувалася. Так, співробітники Ніжинського універмагу ігнорували вимогу щодо зберігання касової документації та товарних книжок у спеціальній вогнетривкій скрині [23], а також брали додому відрізані талони, для наклеювання їх на відповідні бланки, що сприяло гальмуванню процесу подання оперативної звітності, адже згадану роботу касири розтягували на 4–5 днів [24].

Після всіх перевірок касир “столу видачі” за номером “собачки” викликав здавача та пропонував йому на власний розсуд обрати один із різновидів товарної книжки – іменну чи одноденну (на пред’явника). Якщо той обирав іменну розрахункову книжку, то працівник Торгсину на її титульній сторінці чорнилом чітко та розбірливо фіксував прізвище власника і ставив печатку крамниці, яка її видала. Натомість в одноденній книжці графа з прізвищем не заповнювалася. Касир просто за допомогою відповідної печатки робив на ній напис “одноденна”. Зауважимо, що під час цієї процедури жодних документів, які засвідчували б особу, не вимагалось [25]. Запровадження “заборних” книжок дозволило відмовитися від практики прикріплення її власника до певної крамниці, що дозволяло відчиняти пункти скуповування цінностей поза межами торгового пункту [26].

Випускалося шість серій розрахункових товарних книжок: I – вартістю до 50 коп., II – до 1 руб., III – до 3 руб., IV – до 5 руб., V – до 10 руб. і VI – до 100 руб. (рис. 5). Кожна серія мала окремий буквенний шифр і нумерувалася усередині порядковим номером. Усі книжки захищалися спеціальною сіткою та склалися з двох частин – титульного і контрольних талонів. Останні були не лише різного номіналу (1, 2, 3, 5, 10, 15, 25, 50 коп.; 1, 5, 10 руб.), але й різного формату. Книжки I серії (вартістю до 50 коп.) склалися виключно з дрібних контрольних листів номіналом від 1 до 5 коп. У решті серій її ліва частина разом із титульним листом містила дрібні купюри (номіналом від 1 до 15 коп.) на загальну суму в 1 руб., а права – великі (від 25 коп. до 1 руб.). Якщо в книжці контрольних листів було більше, ніж потрібно, то зайві відрізали [27] та наклеювали на спеціальні бланки підрахунку, які були двох форматів: для листів номіналом від 1 до 15 коп. та від 25 коп. до 10 руб., та підлягали суворій звітності [28]. У великих крамницях подібна процедура відбирала занадто багато часу і спричиняла низку незручностей. Керівництво Торгсину було змушене піти на певні поступки в цьому питанні. 23 липня 1933 р. в торгових пунктах Москви, Ленінграду, Харкова та Ростова-на-Дону було дозволено зрізані контрольні листи пакувати та передавати старшим касирам, не наклеюючи їх на спеціальні бланки [29].

Термін дії розрахункової книжки обмежувався трьома місяцями, після чого покупець був зобов’язаний замінити її на нову або пролонгувати шляхом накладання відповідного штампю. Траплялися випадки, коли співробітники системи змушували власника книжки отоварити останній талон на всю суму, що вважалося грубим порушенням. Заборонялося також вимагати будь-яку плату за обмін книжки [30]. Натомість у разі її пошкодження всі наявні контрольні листки спеціальним способом гасилися та наклеювалися на згадані вище паперові форми [31].

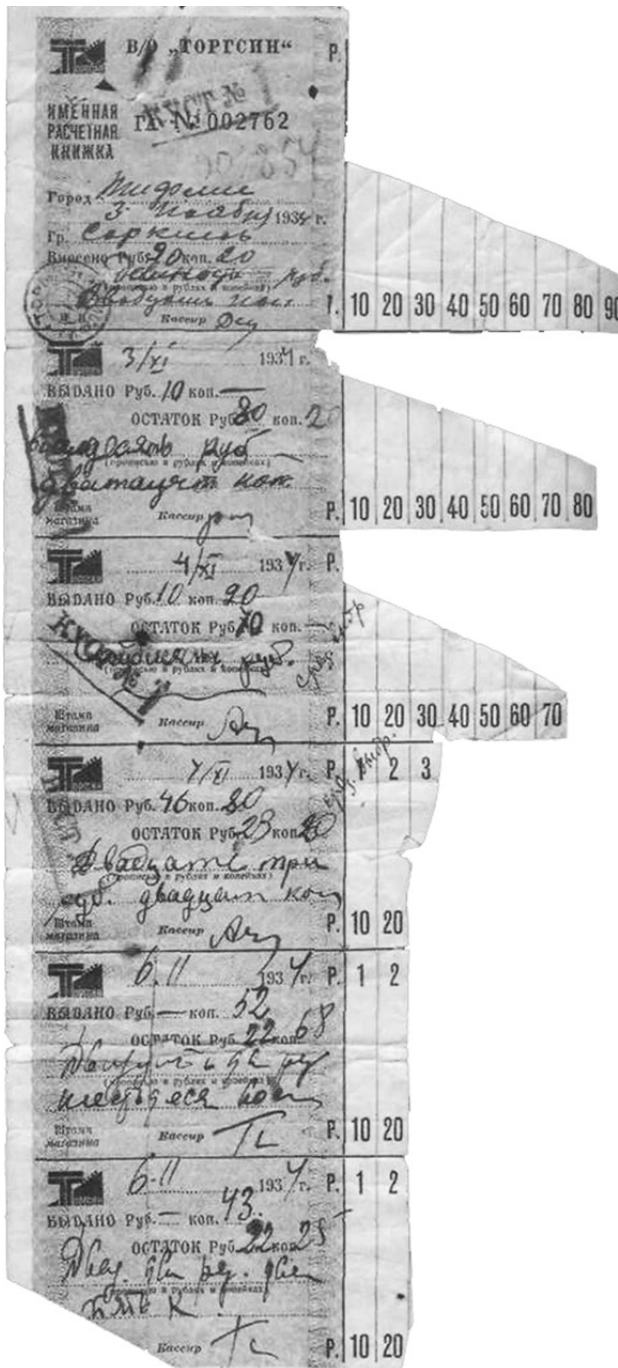

Рис. 3. Іменна розрахункова книжка нового зразка для звичайної торгівлі (фото з книги Є. Осокіної “Золото для індустріалізації: “Торгсин”)

Отримавши таку бажану товарну книжку, покупець направлявся до крамниці, де відбирав необхідний йому товар. Після цього продавець видавав клієнту чек та направляв того до каси отоварювання книжок, працівник якої, перевібивши справжність наданого документу, відрізав контрольні листи на необхідну суму. Якщо в книжці залишалися виключно великі купюри, покупця відсилали до розмінної каси. Безперешкодно розмінювалися товарні книжки VI серії вартістю 100 крб., натомість контрольні листи до 50 коп. розміну не підлягали. До розмінної каси зверталися й тоді, коли контрольні листи висіли ніби на “живій нитці” та в будь-яку хвилину могли відірватися. Ця процедура відбувалася за усною згодою покупця. Після цього клієнт повертався до каси отоварювання. Правильність усіх дій персоналу Торгсину рекомендувалося перевіряти не відходячи від каси. Що ж стосується повністю отоварених книжок, то вони вилучалися, а прострочені односторонні – приймалися лише з дозволу директора крамниці [32].

Проіснували “заборні” (купюрні) товарні книжки зразка 1933 р. до жовтня 1934 р., коли їх замінили на товарні книжки нового зразка. На Чернігівщині торгові пункти у Конотопі, Ніжині, Прилуках, Ромнах, Глухові й обласному центрі почали переходити на нову форму розрахункових документів вже з серпня 1934 р. [33]. Іменні розрахункові книжки та разові квитанції, як і їхні попередники, виготовлялися Держзнаком у Москві

Рис. 4. Повідомлення в газеті “За більшовицький колгосп” (орган Роменського РКП(б)У, Райвиконкому та РІПР) про обмін товарних ордерів на забірні книжки. 11 червня 1933 р.

за спеціальним замовленням та формою В/О “Торгсин”. Напередодні переходу на нові книжки всі невикористані бланки купюрних книжок, браковані та зрізані контрольні листи здавалися до банку. Це відбувалося під пильним контролем комісії, до складу якої входили директор крамниці, головний бухгалтер і представник від громадськості. Старі книжки на рівні з новими отоварювалися у великих містах протягом місяця перехідного періоду, а в решті населених пунктів 10–15 днів. Для цього в крамницях організовували окремі обмінні каси. Під час обміну контрольні листи старої книжки гасили, а на звороті нової ставили спеціальну печатку з номером старої книжки, прізвищем особи, яка її видала, датою обміну та підписом касиру обмінної каси. Важливим нововведенням стало повернення до практики прикріплення здавача цінностей до крамниці, що видала книжку [34].

У липні 1934 р. процедура оформлення книжок зазнала незначних змін. Покупцям заборонялося розділяти наявні кошти та на власний розсуд обирати кількість товарних книжок. Здавши цінностей на суму до 100 руб., людина одержувала лише одну книжку [35]. Зауважимо, що інформація про перехід на товарні книжки нового зразка та строки

Рис. 6. Іменна розрахункова чекова книжка для обслуговування одержувачів переказів та покупців на іноземну валюту (фото з архіву УСБУ в Чернігівській області)

Від Ром. Філії „ТОРГСИН”а

Востаннє нагадується, що „Торгсин” провадить **обмін раніше виданих ТОВАРНИХ ОРДЕРІВ [ТОТ’и]** на то варні забірні книжки лише до **15-го червня ц. р.** Після 15 червня ТОТ’и вважатимуться недейсвими й прийматися не будуть

ДИРЕКЦІЯ

Рис. 5. Розрахункова (“заборна”) книжка зразка 1933 р. (фото з сайту: <http://www.fox-notes.ru>)

В/О „ТОРГСИН”

ИМЕННАЯ РАСЧЕТНАЯ КНИЖКА

ПРАВИЛА ВОЛЬЗОВАНИЯ:
 1. Оплата товаров производится при предъявлении книжки только магазином, выдавшим эту книжку.
 2. Продажа, покупка и перепродажа воспрещена и преследуется по закону.

В/О „ТОРГСИН”

ИМЕННАЯ РАСЧЕТНАЯ КНИЖКА ТУ № 354016

Город *Луганск* 1933 г.

Пр. *Сочань*

ВНЕСЕНО Руб. *100* коп. *62*

Копейки в рубль и копейки

ст. *100*

М. П. *Директор*

ТУ № 354016

ДАВАЙТЕ Руб. .... коп. ....

(словами в рублях и копейках)

Полный владелец книжки .....

1933 г.

М. П. *Кассир*

обміну недостатньо афішувалися. Проведені перевірки виявили, що у крамницях Мени та Сновську не було жодної об'яви про це, а директор Сновської крамниці до того ж не дав оголошення до місцевої газети [36].

Загалом розрізняли три форми товарної книжки нового зразка, які залежали від виду зданих цінностей:

- для звичайної торгівлі (отримували власники золота та срібла у монетах та брухті, діамантів, перлин та коштовних каменів);
- для одержувачів переказів чи покупців за ефективну валюту;
- для портової торгівлі [37].

Іменні розрахункові книжки для звичайної торгівлі випускалися двох зразків: номіналом від 1 до 10 руб. та від 10 до 100 руб. (рис. 3). На них знаходився буквенний шифр (літер), за допомогою якого визначали територіальні межі її отоварювання, а всередині вони нумерувалися порядковим номером. Книжка мала вигляд аркуша паперу з шістьма горизонтальними смугами. Перша (верхня) смуга складалася з лівого титульного талону та правого контрольного ордера, які визначали її приналежність власнику та загальну суму, на яку здавач міг придбати товар. Решта смуг використовувалися під час здійснення покупок. Склалися вони з корінця розрахункового талону, де реєстрували отоварювання, контрольної стрічки з цифрами для оперативного контролю за залишком по книжці та розрахункового талону. Якщо в розрахункових книжках до 10 руб. контрольні стрічки мали два ряди цифр: знизу – в рублях від 1 до 10, а згори – в десятках копійок від 10 до 90, то в книжках до 100 руб. знизу були десятки рублів від 10 до 100, а згори – рублі від 1 до 9. Строк дії розрахункової книжки обмежувався 3 місяцями [38].

Ододенні (разові) квитанції випускалися для кількох крамниць з невеликим обігом підпорядкованих обласній конторі чи великому універмагу, що утворювали так званий куст. Існували серії двох зразків (до 1 руб. і до 10 руб.), які друкувалися на захищеному контрольною сіткою папері та мали проставлені Держзнаком порядкові номери. Разова квитанція мала дві частини: на першій вказувалася сума, на яку власник міг здійснити покупку, а друга складалася з контрольних смуг, що відрізнялися в залежності від зазначеної на ній номінальної вартості [39]. Використовувалися вони лише в універмагах-комбінатах міст Москва, Ленінград, Харків, Одеса та Київ. В інших містах клієнти отримували ододенні прийомні квитанції, які слід було обов'язково отоварити в день здачі цінностей [40]. Покупці регулярно скаржилися на те, що працівники пунктів скуповування не попереджали про останню обставину. Аби виправити ситуацію, керівництво Чернігівської облконтори запропонувало вивісити в крамницях системи плакати з інформацією про ододенні квитанції, а також вимагало виготовлення печатки з написом: “Разові квитанції пунктів скуповування дійсні лише в день видачі” [41].

Одержувачі грошових переказів з-за кордону та власники іноземної валюти спочатку отримували документ, що був схожий на “забірну” книжку, а з середини липня 1934 р. – іменну розрахункову чекову книжку, що була подібною до книжки ощадкаси (рис. 6). Одночасно з її оформленням власник “прикріплювався” до однієї з крамниць Торгсину [42]. Планувалося, що ці торгові пункти підлягатимуть першочерговому забезпеченню найкращими товарами, однак на практиці зреалізувати це не вдалося.

Брошурувалися книжки по 8 та 16 листів (чеків), які мали однаковий буквенний шифр (літер) та були пронумеровані одним номером. Кожен лист чекової розрахунко-

вої книжки складався з двох частин. Перший лист (верхній) являв собою титульний талон, а решта – розрахункові талони (чеки). Ліва частина титульного талону призначалася для вказівки початкової суми, яка вписувалася в книжку, а права частина слугувала карткою лицевого рахунку, де власник залишав зразок свого підпису. Якщо клієнт не вмів писати – а це перевірялося на підставі даних паспорту чи довідки з адміністративних органів, – то на місці підпису ставилася відповідна позначка. Цю частину після оформлення книжки касир залишав у себе. Відпуск товарів за чековою книжкою відбувався лише після попередньої перевірки суми залишку та зразка підпису [43].

Поновити втрачену книжку було не лише складно, але й досить часто неможливо. Наприклад, до Ніжинського Торгсину надійшла заява від громадянки С. Голдович, на ім'я якої надійшов переказ на суму 10 доларів США. Оформивши усі належні документи, вона отримала товарну книжку, яку в той же день загубила. С. Голдович пояснювала, що “через старість або вона у мене потрапила в піч чи просто затоптана в бруді”. В конторі їй порадили зачекати 4 місяці і, якщо книжка не буде отоварена, вона отримає нову. Однак дане очікування розтягнулося на 9 місяців. Громадянка С. Голдович була переконана, що це є “знуцанням над бідними євреями”, яке змушує старих людей голодувати. Вона погрожувала написати родичам, які їй надіслали переказ, та порушити судову справу проти таких неподобств [44]. Схожі ситуації фіксували і в інших філіях Чернігівської області.

У документах зустрічаються згадки про викрадення чистих бланків розрахункових книжок. 19 жовтня 1934 р. управляючий Чернігівською обласною конторою Е.М. Рудаєв повідомив директорів крамниць області про те, що в Чернігові зловмисники, скориставшись неуважністю касового апарату, викрали 22 книжки номіналом 10 та 100 руб. [45]. У зв'язку з цим він радив обов'язково зберігати порожні бланки у зачиненому ящику та діставати лише в разі необхідності. Аби унеможливити подальше використання викрадених документів, контора поширила номери книжок серед філій об'єднання, працівники яких були зобов'язані затримувати осіб, що спробують їх пред'явити [46].

Що ж стосується іменних розрахункових книжок для портової торгівлі, то їх випускали одного зразка. Своєю формою вони нагадували книжки для звичайної торгівлі, відрізняючись від них лише кольором та написом “для портової торгівлі”.

Товарні книжки нового зразка проіснували до моменту ліквідації системи у лютому 1936 р. Після цього всі не отоварені книжки вважалися анульованими, а розрахунки за ними припинялися [47]. Дізнавшись про це, власники книжок заповнили крамниці системи, намагаючись якнайшвидше отоварити їх. Якщо в населеному пункті філія зачинялася, то покупця направляли до іншої крамниці, переважно в найбільших населених пунктах області (наприклад, Чернігові), і вже там куплявся необхідний товар [48].

Отже, протягом всього часу існування Торгсину відбувалися постійні видозміни форми та сутності грошових знаків об'єднання. Вони, з одного боку, удосконалювалися, ставали зручнішими та більш захищеними від підробки, проте з іншого – занадто часті зміни негативним чином впливали на покупців і персонал системи. У будь-якому випадку поповнення музейних колекцій грошовими знаками Торгсину зможе прикрасити будь-яку колекцію паперових грошей і бон, що в свою чергу дозволить детальніше вивчити історію Торгсину й епоху загалом.

Джерела та література

1. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски / Е.А. Осокина // Родина. – 2007. – №9. – С. 111.
2. *Осокина Е.А.* Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. - №3. – С. 76–81.; *Вона ж.* Золото для индустриализации: “Торгсин” / Е. Осокина. – М., 2009. – 592 с.; *Вона ж.* За зеркальной дверью Торгсина / Е. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; *Вона ж.* Маслины для голодных / Е.А. Осокина // Родина. – 2009. – № 8. – С. 131–133.
3. *Павлова И.В.* Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – №3. – С. 162–169.
4. *Толмацкий В.* Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – №3. – С. 66–69.
5. *Савинов А.* Блеск и нищета Торгсина / А. Савинов // Знание – сила. 2008. – №12. – С. 80–86.
6. *Марочко В.І.* “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; *Він же.* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В.І. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Він же.* Торгсини Києва в роки Голодомору / В.І. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.
7. *Мельничук О.Ю.* Номенклатура системи “Торгсину” в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч.2. – К., 2010. – С. 99–105.; *Вона ж.* Грошові перекази як джерело доходу системи “Торгсину” в УСРР / О. Мельничук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип.36. – К., 2010. – С. 203–212.
8. *Даниленко В.М.* Розкрадання продуктів та промтоварів госпроганами та системою Торгсину / В.М. Даниленко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні: місто Київ / В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко та ін. / Відп. ред. В.І. Марочко. – К., 2008. – С. 66–73.
9. *Денисов А.Е.* Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. Часть 3. Ведомственные, военные и специальные выпуски денежных знаков СССР 1924–1991 годов. / А.Е. Денисов – М., 2007. – 168 с.
10. *Николаев Р., Грозный Д.* “Цепь златую снес в Торгсин, и на выручку, один, в магазин” / Р. Николаев, Д. Грозный [Електронний ресурс] // Деловой Петербург [веб-сайт] . – 18.12.2001. – Режим доступу: http://www.dp.ru/a/2001/12/18/Сер_zlatuju_snes_v_Torgs. – Назва з екрану (22.05.2012).
11. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 41.
12. *Денисов А.Е.* Бумажные денежные знаки... – С. 51–53.
13. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, арк. 19.
14. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 205, арк. 154.; ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 27, арк. 11.
15. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 205, арк. 154.
16. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 20, арк. 78.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 109.
18. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
19. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 6.
20. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, арк. 6.
21. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 132, арк. 56.
22. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 39.
23. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 78, арк. 30.
24. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 63, арк. 9.
25. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 2–6.
26. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
27. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.
28. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 4–8.
29. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 15.
30. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 20, арк. 46.

31. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.
32. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 9, арк. 8–10.
33. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 74, арк. 21.
34. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 135, арк. 27–28.
35. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 16.
36. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, арк. 3 (зв.).
37. *Поливанов В.А.* Учет и организация работы в торговой сети Торгсина (практическое руководство) / под редакцией М.Н. Азовского. М., 1935. – С. 68.
38. *Поливанов В.А.* Учет и организация работы... – С. 70.
39. *Поливанов В.А.* Учет и организация работы... – С. 70–71.
40. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 135, арк. 22.
41. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 93, арк. 120.
42. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 135, арк. 25 зв, 32.
43. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 135, арк. 59.
44. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 70, арк. 22 та зв.
45. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 85, арк. 25.
46. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 190, арк. 126.
47. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 124, арк. 7.
48. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 124, арк. 8.

***Горох М.В.* Грошові знаки Торгсину та їх обіг (на прикладі Чернігівської обласної контори)**

Автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає різновиди паперових грошових знаків Торгсину. Основна увага приділена їхньому зовнішньому вигляду, методиці їх отримання й особливостям використання. У статті обґрунтовується необхідність поповнення музейних колекцій грошовими знаками Торгсину.

Ключові слова: Чернігівська обласна контора “Торгсин”, товарний ордер “Торгсин”, розрахункова книжка.

***Горох Н.В.* Денежные знаки Торгсина и их обращение (на примере Черниговской областной конторы)**

Автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает разновидности бумажных денежных знаков Торгсина. Основное внимание уделено их внешнему виду, методике их получения и особенностям использования. В статье обосновывается необходимость пополнения музейных коллекций денежными знаками Торгсина.

Ключевые слова: Черниговская областная контора “Торгсин”, товарный ордер “Торгсин”, расчетная книжка.

***Gorokh M.V.* Volodymyrovych Bank-notes of Torgsin and their turnover (by example of Chernihiv's regional office)**

The author, using the wide circle of archived documents, examines the variety of Torgsin's paper bank-notes. The main attention is paid to their appearance, system of receiving them and to the specific character of using them. The necessity of expanding the museum's collections with bank-notes of Torgsin is grounded in the article.

Key words: Chernihiv regional office of “Torgsin”, commodity warrant “Torgsin”, employment book

[надійшло до редакції: 08.06.2012 р.]